

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՆԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԶՈՆԵՐԻ ՆԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍԵԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՆԱՄԻՂՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԱԲԲԱ ՊԻԶԱՆԻՆ

XIX դարի 90-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում ծրագրավորված և իրականացված հայկական զանգվածային կոտորածները Ֆրանսիայում նշանակել են ոչ միայն անվանի քաղաքական, այլև կրոնական գործիչները: Հայերի ցեղասպանության հավաստի պատկերը բացահայտելու, համիդյան ջարդերին եվրոպական հասարակայնությանն իրազեկելու, ինչպես նաև արևմտահայությանն օգնության ձեռք մեկնելու ասպարեզում մեծ ավանդ է ներդրել հայր Ֆելիքս Ծարմետանը (1844-1921): Նա սակայն կաթոլիկ Եկեղեցու միակ մվիրյալը չէր, որը ջանքեր է գործադրել ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Բացի նրանից, արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությամբ 90-ական թթ. հանդես է եկել նաև պատմաբաններին մվագ հայտնի մեկ այլ կրոնական գործիչ՝ աբբա Պիզանին, որի հայանպաստ, սակայն շատ ավելի համեստ, քան նախորդի¹ ջանադրությունը, չի արժանացել մասնագետների ուշադրությանը:

Ի դեպ, անկախ քաղաքական կողմնորոշման և իրադարձություններին տված՝ երբեմն անընդունելի գնահատականների հանգամանքներից, Պիզանին ժամանակի ֆրանսիացի այն գործիչներից է (Ֆ. դը Պրեսանսե և ուրիշներ), որոնք կործանման դատապարտված արևմտահայության ճակատագրի հանդեպ ի սկզբանե դրսևորել են անթաքույց մտահոգություն, մասնակցել Ֆրանսիայում Հայ դատին մվիրված հրապարակային դասախոսություններին², համիդյան կոտորածներին առնչվող առաջին իսկ, դեռևս ոչ լիարժեք տեղեկություններն ստանալու և պես արձագանքել Օսմանյան կայսրությունում ծավալվող անցքերին:

Արևմտահայության ճակատագրին մվիրված աբբա Պիզանիի առաջին հոդվածը հրատարակվել է 1895 թ.³, երբ Եվրոպայում դեռևս որևէ հստակ պատկերացում չունեին Արևմտյան Հայաստանի երկնակամարը շառագունած իրադարձությունների մասին: Հեմվելով մատչելի, սակայն հաճախ անստույգ և մուլմիս հակասական տեղեկությունների վրա, Պիզանին փորձում է ներկայացնել օսմանյան լծի ներքո հեծող արևմտահայերի ծանր կացությունը XIX դ., վեր հանել դրա պատճառները և հպանցիկ ձևով ուրվագծել 1894-1895 թթ. տեղի ունեցածի համառոտ պատկերը:

Ինչպես ինքն է գրում, «հենց նոր բողոքի մի ալիք սահեց Եվրոպայի վրայով, և քաղաքակիրթ ազգերն իրազեկ դարձան բարբարոսական, վայրագ արարքների: Հազարավոր

¹ St'ru E. Khayadjian, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Alfortville, 2001, p. 78-83: Վ. Պողոսյան, Համիդյան կոտորածները և հայր Ծարմետանը, «Էջմիածին», 2002, թիվ 7, էջ 72-80:

² Les Arméniens et la question arménienne. Conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 juin 1896, Paris, 1896, p. 2.

³ P. Pisani, Les affaires d'Arménie, Paris, 1895.

քրիստոնյաներ հեծում են գարշելի լծի մերքո: Կքված հարկերից, ամենասարսափելի թշվառության եզրին հասած՝ մրանք ապարդյուն դիմում են դատարաններին, ուր միասեր են գումարում մրանց ամենաոխներին թշմամիները: Նրանց, այսպիսով, մնում է լքել իրենց ենթադրյալ հողը և բռնել տարագրության տխուր ճամապարհը, որը մշմարկում է այն մարդկանց դիակներով, ովքեր սովից ու վատթար վերաբերմունքից կմքում են իրենց մահ-կանացում⁴:

Պիզանին իր հիմնական խնդիրն է համարում «հնարավորության սահմաններում ճշմարտության առնվազն մի մասի բացահայտումը և այդ հարցի կարևորության արժեքի-րումը հավուր պատշաճի»⁵: Նա փորձում է ներկայացնել հայ ժողովրդի անցած պատմա-րական ուղին մինչև Հայկական հարցի ծագումը՝ 1878 թ.: Պիզանին ուշադրությունը գլխավո-րապես կենտրոնացնում է հայ ժողովրդի կյանքում հավատի և Եկեղեցու ունեցած դերի վրա, որը պայմանավորված է մրա՝ իբրև հոգևորական գործչի աշխարհընկալման յուրա-հատկություններով:

Ի շարս այն հիմնահարցերի, որոնք մրա կողմից դարձել են մանրագին քննության ա-ռարկա, առանձնացնենք մասնավորապես ժողովրդագրական գործոնը: Այս հարցում, ցա-վոք, սահմանափակվելով սուկ ֆրանսիացի պատմաբան Վիտալ Քինեի՝ կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների թվին վերաբերվող անստույգ տվյալներով, մա համզում է իրականությանն ամենևին չաղերավող եզրակացությունների: Հղելով վերջի-միս հաշվարկները, որն իր հերթին այդ տվյալները քաղել էր թուրքական սկզբնաղբյուր-ներից (սալնամներ), Պիզանին պնդում է, որ Փոքր Ասիայում հայերը կազմում էին բնակ-չության մվազագույն մասը, քանզի մրանց թիվը՝ 13.5 միլիոնի հասնող բնակչության ընդ-հանուր թվից հասնում էր 1.250.000-ի: «Ոչ մի տեղ,- գրում է մա,- քրիստոնյաների մեծա-մասնության չենք հանդիպում: Վանի վիլայեթի հյուսիսում, ինչպես մակ Ադամայի վիլայե-թի որոշ շրջաններում մրանց և մահմեդականների թվաքանակը հավասար է: Ինչ վերա-բերում է հայերին, ապա Բիթլիսի վիլայեթում մրանց կազմում են բնակչության մեկ երրոր-դը, իսկ Ադամայի վիլայեթում՝ մեկ քառորդը»⁶: Դեռ ավելին, ըստ հեղինակի, 1865-1878 թթ. հայկական բոլոր տարածքներում ապրող 2.5 միլիոն բնակիչներից միայն 0.5 միլիոնն էին հայեր⁷:

⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

⁶ Նույն տեղում, էջ 19:

⁷ Նույն տեղում: Այս առիթով հարկ է մշել, որ համաձայն պրոֆ. Ա. Համբարյանի հավաստի հաշվարկների, 1860-1870-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում կար շուրջ երեք միլիոն հայ, որից 2.5 միլիոնը բնակվում էին Արևմտյան Հայաստանում: Տե՛ս Ա. Համբարյան, Ազդարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Երևան, 1965, էջ 45: *Մույնի* Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջը, «Բանքեր Երևանի համալ-սարանի», 1969, թիվ 2, էջ 110: Քինեի տվյալներն անընդունելի է համարում մակ ժամանակակից ամերիկահայ պատմաբան Ս. Ա. Քարայանը, որն Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մահագների բնակչության թվաքանակի շուրջ կատարելով անհրաժեշտ ճշգրտումներ, մասնավորապես մշում է. «Քինեի քառահատոր «Ասիական Թուրքիան» աշխատությունը չի կարող դիտվել իբրև արժանահավատ տեղեկատվական սկզբնաղբյուր՝ Ասիա-կան Թուրքիայի կենտրոնական և արևելյան վիլայեթներում եղած հայ բնակչության համար: Այն չի կարող դիտվել մակ իբրև՝ ընդհանուր տեղեկատվական բնույթի արժանահավատ սկզբնաղբյուր Արևելյան Թուրքիայի հայերի համար 1880-ական թթ.»։ Տե՛ս S. A. Karayan, Vital Cuinet's *La Turquie d'Asie: A Critical Evaluation of Cuinet's Information about Armenians*, Journal of the Society for Armenian Studies (Michigan), 2000, vol. 11, p. 62.

Հենվելով այս թյուր տեղեկությունների վրա, աբբա Պիզանին իր հանգմունքն է հայտնում, որ հայերը կազմում էին «փոքրամասնություն Օսմանյան կայսրությունում, փոքրամասնություն քրիստոնյա ժողովուրդների թվում, փոքրամասնություն բոլոր վիլայեթներում և գրեթե բոլոր մարզերում»: «Անհամապատասխան պատճառող» այս փոքրամասնությունը, սակայն, ինչպես մա նշում է, «ձգտում է անկախության, իսկ այդ ձգտումները սպառնալից են որքան մահմեդականների, մուսլիմներ և քրիստոնյաների համար»⁸:

Ինչ վերաբերում է հայկական պատմական տարածքներում բնակվող քրիստոնյաներին ապառնացող՝ հայերից ելնող կարծեցյալ վտանգին, Պիզանին առանց պարզաբանումներ տալու առ այդ՝ վերացականորեն հիշատակում է այն տարածայնությունների մասին, որոնք կյանքի էին կոչվել Լևանտի քրիստոնյաների (մասնավորապես հայերի ու հույների) միջև առկա դավանական տարբերությունների հետևանքով: Հայտարարում խնդրո առարկա հարցի մանրամասների վերլուծությունից ձեռնպահ մնացող հեղինակի՝ քրիստոնյաների համար սպառնալիք ներկայացնող՝ հայերի ձգտումներին վերաբերող հայտարարությունը մնում է ձայն բարբառո անապատի: Փոխարենը՝ մա մանրամասնորեն քննարկում է (և դա մրա մոտեցման առավելությունն է) օսմանյան կառավարության քաղաքականության այլևայլ ելևէջներն ազգային փոխհարաբերությունների կարգավորման ապարեզում, բացահայտում մասնավորապես մրա անվճռական դիրքորոշումը ծայր առած խոտվությունները ճնշելու, վայրագությունները կամխելու և դրանց մեղավորներին պատժելու հարցում:

Պիզանիի հանգմամբ, թուրքն անփույթ է և «գերադասում է հանդուրժել անկարգությունները, քան դրանք կամխել, ժխտում է վտանգի առկայությունը, որպեսզի այն վերացնելու հարկը չունենա... Նա անտարբեր է այն ամենի հանդեպ, ինչ տեղի է ունենում իր շուրջը»⁹: Ըստ մրա՝ թուրքերի թույլ տված զանցանքը հանգում է մախ և առաջ թողնվող: «Նրանց թողնվողամբ, որը հետևանք է կան անտարբերության, կան արհամարհանքի, կան անուշիմության, տեղի են ունեցել մեծ ապօրինություններ: Նրանք գրեթե ոչինչ չեն արել դրանք վերացնելու համար, իսկ այս իրավիճակը մեկ օրվա պատմություն էլ է, որ ունի»¹⁰:

Օրջանցելով 1878 թ. դիվանագիտության քառուղիները մխրճված Հայկական հարցի իրողությունը, Պիզանին այնուամենայնիվ անուղղակիորեն անդրադառնում է թե՛ դրա մախապատմության հիմնական դրվագներին, թե՛ ծագման փուլերին: Թերևս հստակ պատկերացում իսկ չունենալով այդ հարցի բուն էության, անգամ գոյության մասին, մա դրան առնչվող հանգամանքների պարզաբանման խնդրում ցուցաբերում է հախոտն մոտեցում: Հայկական հարցի վերհանման համատեքստում կարելի է տեղադրել, օրինակ, սուլթան Աբդուլ Մեջիդի՝ 1839 և 1856 թթ. հայերին շնորհած հրովարտականքի քննությունը, թեպետ հեղինակը դրանք չի դիտում իբրև հարցի ծագման մախադրյալներ: 1839 թ. Գյուլխանեի հաթթը-շերիֆով «Ռոսն ազդարարած՝ անկախ կրոնական զանազանությունից՝ բոլոր հպատակների՝ օրենքի առջև հավասարության սկզբունքը» Պիզանին իրավամբ համարում է ձևական: 1856 թ. հաթթը-հումայունին տված մրա գնահատականը ևս ընդունելի է:

⁸ P. Pisani, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁹ Նույն տեղում, էջ 20:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 21:

Այս հրովարտակը «պարունակում էր միայն սին խոստումներ: Դրանում արձանագրված կրոնական հավասարությունը մնալով թղթի վրա, չի թափանցել բուն կյանքի ոլորտը»¹¹, գրում է նա:

Պիզանիի հետագա շարադրանքը պարզորոշ վկայում է, որ նա չի ըմբռնել այն մտությունները, որոնք ժամանակի թելադրանքով՝ մեծ տերությունների դիվանագիտական մեքենայությունների հետևանքով, ծնունդ են տվել Հայկական հարցին: Հղելով, դիցուք, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերի՝ Արևմտյան Հայաստանին առնչվող հոդվածները, նա, որքան տարօրինակ է, անտեսում է դրանցում արձանագրված այն էական զանազանությունը, որը կապված է արևմտահայության հանդեպ՝ Բարձր Դռանը պարտադրվող պարտավորությունների ի կատար ածման հարցում վերջինիս ստանձնած պատասխանատվության հետ (եթե առաջինը մախատեսում էր Դռան հաշվետվությունը միայն Ռուսաստանի առջև, ապա երկրորդը՝ բարենորոգումների իրականացման հարցում սահմանում էր մեծ տերությունների վերահսկողությունը):

Նման պայմաններում, առավել ևս եթե նկատի ունենանք իրադարձությունների լուսաբանման մրա որդեգրած մեկնակետը, միանգամայն օրինաչափ է, որ Պիզանիի Դռան ստանձնած պարտավորությունների չկատարելը մեկնաբանում է սուկ կրոնական հողի վրա խարսխված շարժառիթներով. «Մահմեդականների և քրիստոնյաների իրավահավասարությունն անհամատեղելի է մահմեդական կրոնական օրենքի հետ, որի վրա բարձրանում է Թուրքիայի ողջ սոցիալական կառույցը», - ձեռակազմում է նա¹²:

Այս իրողությունը, ըստ Պիզանիի, վերջնականապես հուսախաբում է հայերին և դրդում նրանց ապստամբական գործողությունների: 1890-ական թթ. սկզբների հայ-թուրքական ընդհարումներն էրզրումում և Կոստանդնուպոլսում նա քննարկում է Փոքր Ասիայում սփռված հայկական «տեղական կոմիտեների» գործունեության հենքի վրա: Այս իրադարձությունների շուրջ ունենալով, սակայն, հակասական տեղեկություններ, նա ցավով արձանագրում է. «Ո՞վ երբևէ կիմանա ճշմարտությունը, երբ այդչափ մարդիկ շահագրգռված են այն շղարշելու հարցում»¹³:

1894 թ. հուլիսին Սասունում տեղի ունեցած «նշանավոր կոտորածների», վերստին ստույգ տեղեկությունների սակավության պատճառով, Պիզանիի տված մեկնաբանություններն աղոտ են ու մակերեսային: Անտեսելով հայերի ըմբոստության բուն պատճառները, նա նրանց ընդվզումը պայմանավորում է սուկ «ոմն Համբարձումի» ծավալած մախապատրաստական աշխատանքով: Ինչ վերաբերում է կոտորածներին հաջորդած՝ եվրոպական տերությունների լիազոր ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովի հետաքննությանը, ապա Պիզանիի դրա արդյունքները որակում է իբրև «մշուշապատ» և այդ իրողությունը պայմանավորում թե՛ հանձնաժողովի անդամների մոտեցումների զանազանությամբ, թե՛ «որոշ թուրք պաշտոնյաների մոտ անկեղծության բացակայությամբ»¹⁴:

Նշենք նաև, որ Պիզանիի հաճախ մակերեսային, անգամ իրականությանը չհամապատասխանող մեկնաբանությունները Ֆրանսիայում չեն վրիպել ժամանակակիցների ուշա-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 24:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 26:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

դրությունից: Մեկ տարի անց բնորոշ կարա դը Վոն, համիդյան կոտորածներին նվիրված իր հրապարակային դասախոսության ընթացքում, տվել է Պիզանիի հոդվածի հետևյալ դիպուկ գնահատականը. «Պ[արոն] Պիզանին Հայաստանի գործերի մասին խոսում է խորին իմացությամբ: Սակայն նրա հոդվածի ընդհանուր տոնը, որը ներծծված էր այն ժամանակ դեռևս տիրապետող կասկածամտությամբ, համրահայտ ճշմարտության առջև այսօր թվում է դժմի»¹⁵:

Այս հարցի կապակցությամբ որոշ պարզաբանումներ է տվել նաև Պիզանին 1896 թ. մայիսի 3-ին, Փարիզի Կաթոլիկական ինստիտուտում կայացած՝ հայկական կոտորածներին նվիրված իր հրապարակային դասախոսության ընթացքում. «Իրադարձությունները... ինչպես ինձ թվում է, ես ներկայացրել եմ անկողմնակալորեն, Արևելքի գործերին՝ իմ իրազեկությունից բխող թերահավատությամբ: Ինձ հանդիմանել եմ պարտվածների նկատմամբ դժմի, զոհերի հանդեպ անողոր լինելու մեջ, սակայն մոռացել եմ, որ այն պահին, երբ ես գրում էի, զոհերը միայն այն անզգույշ անձինք էին, ովքեր հրահրել էին դաժան բռնությունները: Ես կանխագուշակում էի, որ ամեն ինչ չէ, որ ավարտին է հասցված, որ գրգռելով քնած վագրին, նրան կնդենք սարսափազդու արթնացման (ընդգծումը մերն է - Վ. Պ.), բայց ոչ մեկն այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող ենթադրել քրիստոնյա ազգաբնակչության դեմ հյուսված զագրելի դավադրության մասին»¹⁶: Հեղինակի այս խոստովանության լույսի մեջ կարելի է ենթադրել, որ նա գիտակցաբար լուրջությամբ է պահպանել իրեն արդեն հայտնի արյունալի անցքերի շուրջ՝ դրանց սաստկացմանը չնպաստելու դիտավորությամբ:

Իրադարձությունների սրընթաց զարգացումը, հայկական կոտորածների ծավալումն ու դրանց արձագանքները Ֆրանսիայում զարկ են տվել Հայ դատի հանդեպ աբբա Պիզանիի հետաքրքրության աճին, իսկ ջարդերի անկողմնակալ պատկերն արտացոլող փաստաթղթերի որոշ հրապարակումներն օժանդակել են նրա իրազեկության ընդլայնմանը և նրան մղել համիդյան կոտորածների անաքող պատկերը, մատչելի սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորության շրջանակներում, ներկայացնելու իր ամբողջության մեջ: Այդ մասին է վկայում արդեն հիշատակված նրա հրապարակային դասախոսությունը, որը զգալիորեն տարբերվում է նախորդ ելույթից, քանզի ծանոթությունը 1896 թ. հայր Ծարմետանի կողմից հրատարակված «Հայկական նահատակություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուում¹⁷ զետեղված, ֆրանսիական և հայկական ծագում ունեցող վավերագրերի հետ, մեծապես նպաստել է կոտորածների ծավալի ու զոհերի թվի շուրջ նրա պատկերացումների հստակեցմանը:

Աբբա Պիզանին Հայկական հարցը, որի գոյությունն արդեն ընդունում է, քննարկում է Օսմանյան կայսրության տարածքում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցած զանազան անցքերի լայն հետնախորքի վրա, բազմիցս մատնանշում Հունաստանում, Լիբանա-

¹⁵ Les massacres d'Arménie. Conférence faite au salon Bibliographique le 9 mars 1896. Par M[onsieur] le baron Carra de Vaux, Paris, 1896, p. 4.

¹⁶ L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, Paris, 1896, p. 15.

¹⁷ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d.

նում, Բուլղարիայում տեղի ունեցած քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածները: Դա, ամենայն հավանականությամբ, նրա դիրքորոշման կրած փոփոխության արտահայտությունն է: Այդուհանդերձ, կասկած, նրա դիրքորոշման կրած փոփոխության արտահայտությունն է: Այդուհանդերձ, նրա շարունակում է իրադարձությունները մեկնաբանել խիստ սահմանափակ տեսանկյունից և համոզմունք հայտնում, որ դրանք ծնունդ են առել բացառապես կրոնական առճակատման հետևանքով:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ գործադրվող բռնությունները, տնտեսական կեղեքումը, կալարության տարածքում նրանց համար արդարադատության բացակայությունը, օրինակ, նա քննարկում է միմյալ քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև առկա զանազանության, քրիստոնյաների հանդեպ վերջիններիս ամենադժուրժողականության համատեքստում: «Իսլամի պատմությունը երկարատև և անհատականության պատմություն է, որի ընթացքում արյունոտ տառերով միմյալն են շարկապվել այն բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների անունները, որոնք կքված են մահմեդականների տիրապետության ներքո», - գրում է նա¹⁸:

Ի շարս օսմանյան լծի ներքո գտնվող քրիստոնյաների, աբբա Պիզանին առանձնացնում է հայերին, որոնց և այլ ժողովուրդների ճակատագրերի միջև համեմատության իսկ եզրեր չի տեսնում. «Դեռևս ստրկության մեջ գտնվող քրիստոնյա ազգությունների թվում չկա այնպիսին, որի ճակատագիրը համեմատելի լինի հայերի ճակատագրի հետ», - գրում է նա¹⁹:

Հպացիկ հայացք նետելով հայ ժողովրդի պատմական զարգացման առանձնահատկությունների վրա, նա մատնանշում է մասնավորապես վաղուց ի վեր Հայաստանի անկախության կորուստը և փորձում վերլուծել այն պատճառները, որոնք XIX դ. վերջերին խոչընդոտում էին հայերին ձեռք բերելու բաղձալի ազատագրումն օսմանյան լծից: Այս հարցում ևս աբբա Պիզանին գերադասում է մախապատվությունն անվերապահորեն տալ կրոնական գործոնին. ըստ նրա, դեռևս V դ. հայերը խզել են կրոնական բոլոր առնչությունները կաթոլիկություն դավանող ժողովուրդների հետ և հենց «այդ կրոնական մեկուսացումը մեծապես նպաստել է քրիստոնեական տերությունների միջամտության հետաձգմանը»²⁰:

Պիզանին շեշտում է հայերի վիճակը ծանրացնող ևս մեկ կարևոր համագամանք. Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող տարբեր մահմեդական ժողովուրդների և առաջին հերթին անհնազանդ քրդական ցեղերի հետ նրանց անմիջական հարևանությունը: Այս առիթով, հարկ է նշել, որ Պիզանին, ի տարբերություն մախորդ ելույթի, անդրադառնում է համիդիե զորամիավորումների կազմավորմանը և տալիս նրանց գործողությունների համառոտ, բայց ընդգրկում գնահատականը, այն է՝ «ամենամար գողություններ, ամենազանդություն, անարգանքներ քրիստոնյաների հանդեպ, բռնի արարքներ, սպանություններ»²¹:

Այսպիսով, «հայերը, - ինչպես նա նշում է, - շարունակում էին ենթարկվել զազրելի բռնությունների, չնայած այն հստակ երաշխիքներին, որոնք արձանագրվել էին Բեռլինի

¹⁸ L'abbé P. Pisani. Les massacres d'Arménie, p. 5.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 9:

²¹ Նույն տեղում, էջ 12:

դաշնագրում»²²։ Ստեղծված իրավիճակում, ըստ աբբա Պիզանիի, հայերին վիճակված էր ընտրել փակուղուց ելնելու միակ հնարավոր միջոցը՝ դիմել զենքի։ Ուստի, տարբեր կրկններում նրանք հիմնում են կոմիտեներ և ձեռնամուխ լինում քարոզչական աշխատանքի, սակայն, նրա կարծիքով, «որքան նրանց կուսակցության ղեկավարները մեծ ծրագրեր էին կազմում, մույնքան ազգի հիմնական զանգվածը մվազ հակում ուներ զենք կրելու»։ Միակ նշանակալից ըմբոստությունը, որն այս անգամ ևս արժանացել է նրա ուշադրությանը, 1894 թ. Սասունում բռնկված ապստամբությունն է, որի ճնշումը հանգեցրել է «ջարդի»²³։

1895 թ. հայերի կողմից բողոքի ցույցի կազմակերպումը կոստանդնուպոլսում աբբա Պիզանին համարում է «վտանգավոր ուղու» ընտրություն, որն այդուհանդերձ որդեգրվել է, չնայած այն բանին, որ «հոգևորականությունը, որի շարքերում կային շատ մեծ հայրենասերներ, բայց մահ զգույշ ու փորձառու անձինք, մեծ մասագծին վերաբերվում էր անհանգստությանը»²⁴։ Ցույցին հաջորդած մի քանի օրերի ընթացքում, ինչպես նա մշտն է, «հայերը հետապնդվել են, կալանավորվել, կոտորվել... վայրագ ամբոխի և ոչ պակաս վայրագ ոստիկանության կողմից»²⁵։

Հենվելով հայր Ծարմետանի հրատարակած՝ վերը հիշված փաստաթղթերի ժողովածուում ամփոփված վավերագրերի վրա, աբբա Պիզանին վկայակոչում է Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած հայկական ջարդերը, թվարկում տարբեր վիշալթեներում զանգվածային կրոնափոխությանը, կանանց առևանգմանը, հոգևորականների նկատմամբ գործադրված կոտորածներին, վաճառքի և եկեղեցիների կողոպտմանը վերաբերող փաստեր, ընդգծում եղեռնի իրականացման հարցում մահմեդական մոլեռանդ բնակչության, ոստիկանության և կանոնավոր բանակի զինվորների համագործակցությունը։

Աբբա Պիզանին ընդունում է ջարդերի կանխամտածված բնույթը. «Հույներին,- մշտն է նա,- ամենուր խնայել են։ Մեր առջև կուրացած ամբոխի վայրագությունները չեն հառնում. ո՛չ, կատարածությունը գործել են ոչ թե տարերայնորեն, այլ մախօրոք ընտրել են և մատնացույց արել մահվան դատապարտվածներին»²⁶։ Կոտորածների իրականացման հարցում նա ընդգծում է թուրք փաշաների դերը, որոնք «քաջալերում էին վայրագություններ գործող մոլեռանդներին»։ Դեռ ավելին, Պիզանին համիդյան կոտորածները դիտում է իբրև պետական մակարդակով տեղի ունեցող իրադարձություն. «Կարելի է կարծել,- գրում է նա,- որ մի գաղտնագրված բանագնաց կտրել-անցել է երկիրը՝ հաղորդելով այս հրամանը (կոտորածներին վերաբերող - Վ. Պ.), որին յուրաքանչյուրն իր պարտքն է համարում եմթարկվել։ Նշմարելի է մահ, որ կոտորածները հաճախ սկսվել են ուրբաթ օրը, այնժամ, երբ մահմեդականները՝ սրբազան պատերազմի մի քանի մոլեգին կոչերով ոգեշնչված դուրս էին գալիս մզկիթից»²⁷։

²² Նույն տեղում։

²³ Նույն տեղում, էջ 13։

²⁴ Նույն տեղում էջ 13-14։

²⁵ Նույն տեղում էջ 14։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 17-18։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 17։

